

KONEC ZLATE DOBE V RAZVOJU EVROPSKEGA GOSPODARSTVA

The End of the Golden Age in the Development of European Economies

Uvod

V prvem obdobju obnove po drugi svetovni vojni, med letoma 1946 in 1951, je trinajst zahodnoevropskih držav in osem povojnih socialističnih držav doseglo raven bruto domačih proizvodov, ki so jih imeli na prehodu iz dvajsetih v trideseta leta. Potem je sledilo skoraj petindvajset let trajajoče obdobje prosperitete, imenovane »zlata doba« kapitalizma. Zlata doba se je nepričakovano končala v letih 1973 in 1974. Še leta 1972 je Ekonomska komisija za Evropo v pregledu dvajsetletnega razvoja evropskega gospodarstva in v oceni prihodnosti zapisala, da ni razlogov za dvome o možnostih nadaljevanja gospodarske rasti iz šestdesetih let in sposobnostih držav, da jo zagotavljajo, ter da ni zaslediti ničesar, kar bi lahko temeljito spremenilo zunanje okolje evropskega gospodarstva.¹ Toda kmalu se je pokazala vsa neutemeljenost takšnih optimističnih pričakovanj.

Čeprav je njeno ime rezervirano praviloma za najrazvitejše zahodnoevropske države, najdemo značilnosti, ki se pripisujejo zlati dobi, tudi v nekdanjih vzhodnih evropskih socialističnih državah in širše v svetu. Hiter gospodarski razvoj v obdobju 1950–1973 je temeljito spremenil gospodarsko podobo zahodnega kapitalističnega in vzhodnega socialističnega sveta. Cvetoča rast gospodarstva je temeljila na naraščanju proizvodnje in produktivnosti dela, večanju zunanje trgovine, polni zaposlenosti, industrializaciji in modernizaciji, širitvi državne blaginje, večanju plač in porabe prebivalstva. Prvih petindvajset let po drugi svetovni vojni je tudi obdobje mednarodne denarne in gospodarske ureditve, oblikovane leta 1944 v Bretton-Woodsu (ZDA), ki je tlakovala pot ustanovitvi Mednarodnega denarnega sklada, Mednarodne banke za obnovo in razvoj, nekaj pozneje tudi GATT-a, z ZDA kot osrednjo točko ureditve. Bistvo te ureditve je bilo preprečiti možnosti za ponovitev velike krize iz tridesetih let preteklega stoletja. Njena doba je znana tudi kot doba Pax Americana.

V tem obdobju sta izjemno povečali svojo gospodarsko moč dve v svetovni vojni poraženi sili, Zahodna Nemčija in Japonska. To je bilo tudi obdobje drage oboroževalne tekme in hladne vojne med dvema blokoma in velesilama, ki sta ju vodili. V njem so bile uresničene zgodovinsko najvišje stopnje gospodarske rasti, v povprečju med 4 in 5 odstotki letno, ob skoraj 4-odstotni povprečni letni rasti bruto domačega proizvoda na prebivalca, več kot 5-odstotni povprečni rasti investicij v osnovna sredstva in več kot 8-odstotni rasti izvoza. Ti dosežki so bili kar nekajkrat večji od tistih iz prve polovice dvajsetega stoletja.

Med najpomembnejšimi dejavniki, ki so vsak posebej in v medsebojni prepletenosti omogočali dosežke te dobe, najdemo tehnologije množične proizvodnje, uspešne mehanizme razreševanja konfliktov med delom in kapitalom, ki so omogočili večanje tako osebne porabe kot investicij, usmerjenost državnih gospodarskih politik v doseganje polne zaposlenosti in gospodarske stabilnosti ter vodilno vlogo ZDA. Za železno zaveso je trdna in izjemna moč države odločno

¹ Economic Survey of Europe in 1971. Part 1: The European Economy from the 1950s to the 1970s. New York, United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1972, str. 125.

ddr. Neven Borak, izr. prof.
Agencija za trg vrednostnih papirjev

Izveček

UDK: 330.34(4)

Zlata doba gospodarskega razvoja Evrope je sledila obdobju obnove po drugi svetovni vojni. Trajala je skoraj petindvajset let. Nepričakovano se je končala v letih 1973 in 1974. Gospodarski razvoj v obdobju 1950–1973 je temeljito spremenil gospodarstva zahodnoevropskih in vzhodnoevropskih držav. To obdobje je bilo hkrati obdobje mednarodne denarne in gospodarske ureditve, znane pod imenom brettonwoodska ureditev, z osrednjo vlogo ZDA. Ena med najpomembnejšimi nalogami ureditve je bila preprečiti možnost ponovitve Velike krize. Po naftnih šokih je bila opuščena. Zahodnoevropske države so brez odlaganja spreminjale svoje ekonomske politike osrednjo točko ureditve. Vzhodnoevropske socialistične države pa so se neustrezno odzvale in so podaljšale krizo vse do zloma socialističnega sistema.

Ključne besede: gospodarski razvoj, Evropa, zlata doba

Abstract

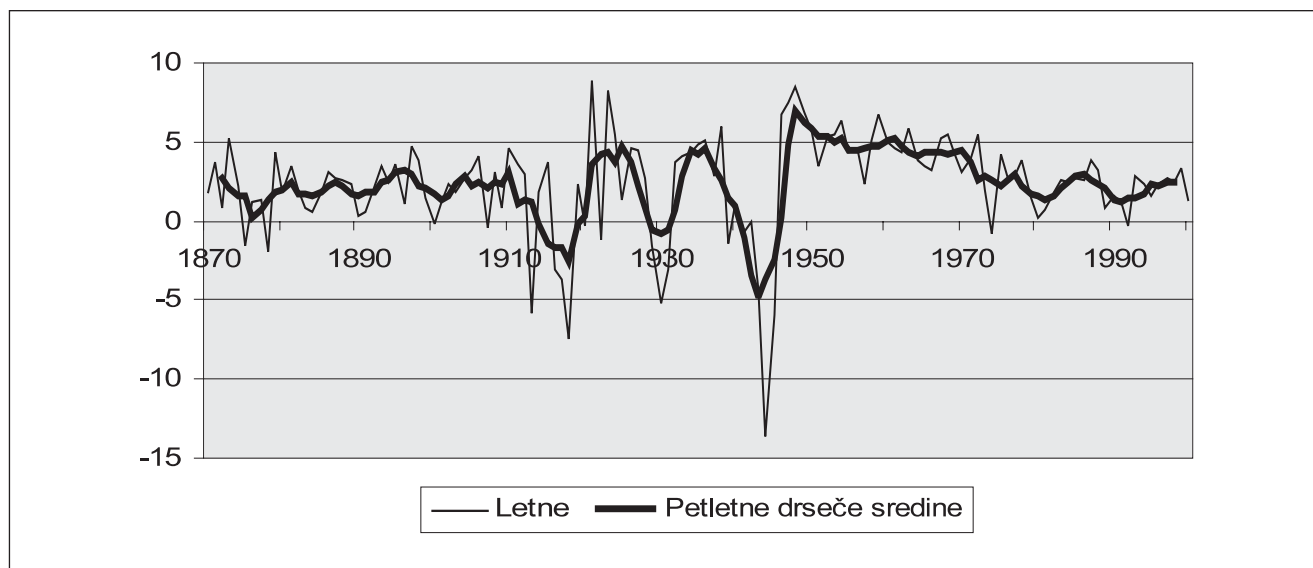
UDC: 330.34(4)

The Golden Age period in European economic development started after the period of post-WW II reconstruction. It lasted almost 25 years and unexpectedly halted in 1973–1974. Economic growth during the period 1950–1973 has fundamentally changed the economies of both Western and Eastern Europe. This period was also characterized by an international monetary and economic system known as the Bretton-Woods system, with the U.S. as a central point. One of the central aims of that system was to prevent the possibility of a repetition of the Great Depression. Faced with oil shocks in the seventies, the system was abandoned. Western European countries responded without delay with changes in economic policies. Socialist Eastern European countries responded inadequately, which prolonged the crisis until the final collapse of the socialist economic system.

Key words: economic development, Europe, golden age

JEL: N00, O10

Slika 1: Stopnje rasti bruto domačega proizvoda v Zahodni Evropi

Vir: Preračunano iz Maddison (2003).

mobilizirala razpoložljiva sredstva za industrializacijo in modernizacijo gospodarstev in za tekmovanje z Zahodom. Pomen zlate dobe in gospodarskega razcveta, ki ga je prinesla, v grobem ponazarja slika 1. Na njej so zrisane stopnje rasti bruto domačega proizvoda zahodnoevropskih držav v obdobju 1870–2001. Slika lepo kaže, da je zlata doba več kot dve desetletji zagotavljala gospodarsko rast, ki je bila višja od rasti iz dobe liberalnega kapitalizma (iztekla se je leta 1918), presegala je rast med obema svetovnimi vojnami in tudi poznejšo rast do konca dvajsetega stoletja. Danes je zlata doba videti kot epizoda in odklon od dolgoročnih tendenc. Gospodarska rast, rast produktivnosti in rast investicij so se po njenem prenehanju skorajda prepolovile in so se vračale k nižjim dolgoročnim povprečjem.

To je bila tudi doba, ko so v socialističnih državah naredili velik skok naprej in ko sta globalizacija in internacionalizacija svetovnega gospodarstva (skupaj s procesi dekolonizacije) pospešili industrializacijo v državah nerazvitega tretjega sveta.

Zahod: iz stagflacije v evrosklerozo

Danes je ustaljena praksa, da se za konec zlate dobe šteje leto 1973 – leto t. i. prvega naftnega šoka. Po koncu zlate dobe evropsko gospodarstvo ni moglo več dobiti zaleta. V naslednjih dvajsetih letih je postalo nestabilno in je zdrsnilo v krizo (Hobsbawm 2000, 397), ki je hkrati zajela zahodni in vzhodni svet, toda odzivi nanjo niso bili niti hkratni niti podobni. Gospodarska rast se je upočasnila, gospodarske težave pa so se okrepile. Nastopila je »revolucija cen«, ki je »zlomila hrbtenico velikega povojnega booma s spodkopavanjem vodilnih sektorjev, na katerih je počival, in je zelo poslabšala bilanco hrane, problem inflacije in nered v mednarodni denarni ureditvi« (Rostow 1978, 286).

Najprej je občutek krize in nemoči zajel zahodni svet. Prinesla ga je inflacija, ki je v celotni Organizaciji za gospodarsko sodelovanje in razvoj v obdobju 1969–1973

poskočila na 6,4 odstotka. Naftni pretresi – leta 1973 so se cene nafte skoraj početrile, konec sedemdesetih pa še skoraj potrojile – so razkrili ranljivost evropskega kapitalizma za zunanje vplive. Do leta 1979 je inflacija zrasla na skoraj 11 odstotkov, pojavili so se tudi pretresi v plačilnih in trgovinskih bilancah. Napetosti med delovno silo in kapitalom so z »novo silovitostjo udarile na površje«, polna zaposlenost je postala spomin. V pičlih dveh letih se je število nezaposlenih podvojilo in konec leta 1975 jih je bilo skoraj 5 milijonov.² V naslednjih petnajstih letih se je to število več kot potrojilo in leta 1991 je bilo nezaposlenih že okoli 16 milijonov oseb.³ Države so mrzlično iskale nove odgovore na vprašanja o lastni vlogi in vlogi trgov pri zagotavljanju gospodarske rasti, zaposlenosti in nizke inflacije. Počasi in nezadržno se je začel vzpon liberalistično, tržno in monetaristično obarvanih pogledov na teorijo in prakso ekonomske politike (Hobsbawm 2000, 393). Ta je od konca sedemdesetih let spopad z gospodarskimi težavami prenesla predvsem na področje inflacije, skrb za dvig gospodarske rasti in zmanjšanje nezaposlenosti je prepuščala dolgoročnemu delovanju osvobojenih trgov. Novo gledanje je dejansko naznanilo neke vrste tranzicijo tako zahodnega kot vzhodnega sveta. Uspešno je razrešilo eno plat stagflacijske dileme, to je znižanje in ohranjanje nadzora nad inflacijo, ni pa uspelo pri pospešitvi gospodarske rasti. Kombinacijo nizke rasti in visoke inflacije je v osemdesetih in devetdesetih letih nadomestila kombinacija nizke rasti in nizke inflacije.

Druga polovica sedemdesetih let je evropske države zaznamovala s stagflacijo oziroma s kombinacijo visokih

² Economic Survey of Europe in 1975. The European Economy in 1975. New York, United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1976, str. 11.

³ Economic Survey of Europe in 1991–1992. New York, United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1992, str. 26.

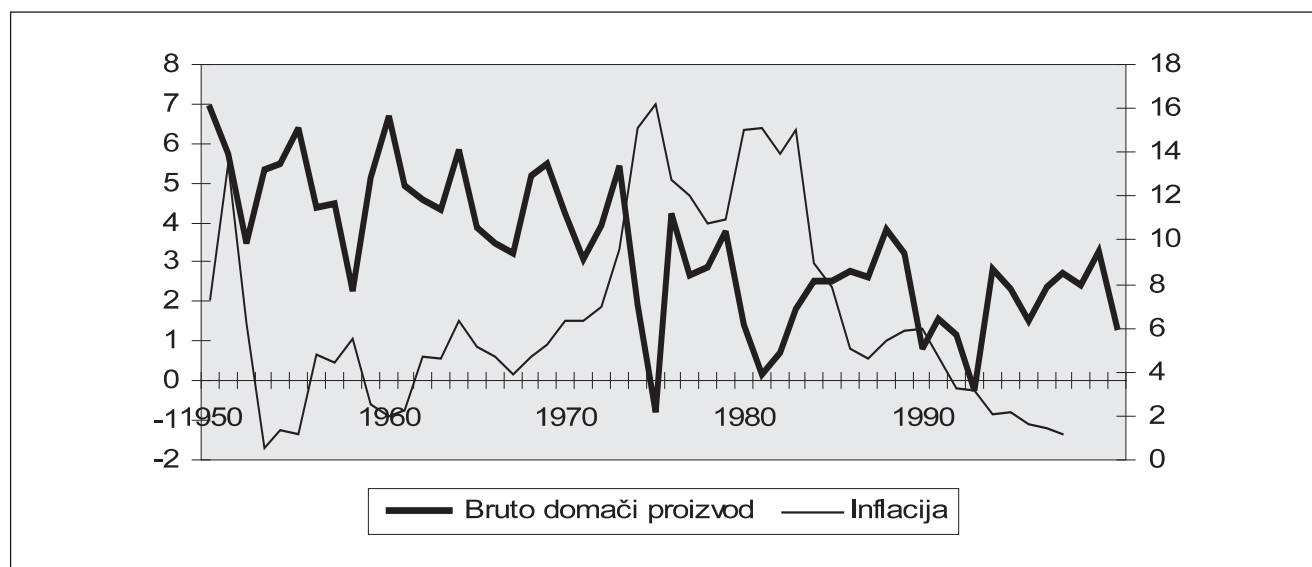
stopenj inflacije in nezaposlenosti ter počasne rasti produktivnosti in bruto domačega proizvoda. Slika 2 kaže gibanje inflacije (desna skala) in rasti bruto domačega proizvoda (leva skala). V njej je lepo razviden obrat, do katerega je prišlo po zlati dobi. Inflacijski pritiski so bili zaznani že v šestdesetih letih. Spodbujali so jih dejavniki na strani povpraševanja in dejavniki na strani ponudbe; inflacija povpraševanja se je krepila z inflacijo stroškov, obe pa s strukturno inflacijo. Razvita zahodna gospodarstva so se brez odlašanja in odločno spoprijela s kriznimi razmerami. Drseči tečaj jim je omogočil, da so se po svoje spoprijela z inflacijo, deflacijo in še drugimi gospodarskimi težavami. Eden od možnih načinov je bilo večje poseganje države v dohodke in določanje cen ter spodbujanje ali vsiljevanje omejitev delodajalcem in sindikatom. Revolucija cen je neposredno in z vso močjo udarila v nosilne industrijske panoge povojnega razvoja, ki so bile praviloma energetske in surovinske zelo zahtevne. Izstavila je račun za hitro in pretirano industrializacijo ter deagrarizacijo, ki je bila prehitra glede na rast prebivalstva. Ob tem so gospodarski odnosi med najrazvitejšimi – ZDA, Zahodno Evropo in Japonsko – spodkopali dolar kot vodilno in osrednjo valuto in uničili ureditev iz Bretton Woodsa.

Produktivnost je trpela zaradi dviga cen energentov, ki so preusmerjale investicije v energetske manj zahtevne proizvodnje, ob sicer splošno zmanjšanih investicijah zaradi delitvenih razmerij, investicij v ohranjanje okolja in večanja storitvenega sektorja. Pokazale so se tudi razpoke v gospodarski strukturi, ki se ni več ujemala s strukturo povpraševanja, pri čemer so izstopali ladjedelništvo, jeklarska in tekstilna industrija, kar je pomembno prispevalo k večanju strukturne brezposelnosti. Nove prijeme v ekonomski politiki je najprej uvedla laburistična in konzervativna vlada Združenega kraljestva. Podobno politiko so uporabili tudi na Švedskem, v Avstriji in še drugod. Drugi način sta bili namerna deflacija in zaostrena monetarna politika. Zahodni Nemci so v letih 1973 in 1974

prvi zelo učinkovito uporabili ta pristop. Države razvitega Zahoda so huda leta prestale sicer pretresene, njihova gospodarska rast se je nadaljevala, vendar z nižjimi stopnjami rasti. Do leta 1991 je pretrgalo rast skupnega bruto domačega proizvoda le dvoje kratkih obdobij stagnacije v letih 1973 in 1975 in v obdobju 1981–1983, toda rast iz zlate dobe se ni več ponovila. Stagflacijo je v osemdesetih in devetdesetih letih zamenjala evroskleroza. Pojem, ki ga je skoval nemški ekonomist Herbert Giersch, je izražal spoznanje, da naraščajoča brezposelnost, zmanjševanje produktivnosti in zmanjševanje konkurenčnosti evropskega gospodarstva v primerjavi z ameriškim in japonskim gospodarstvom niso več posledica dogodkov v sedemdesetih letih, temveč izvirnih notranjih evropskih slabosti, predvsem pa počasnosti ali celo nepripravljenosti na globlje gospodarske in socialne reforme. Tako so z inflacijo znali uspešno obračunati, z brezposelnostjo, ki je začela kazati znake vztrajnosti, kot je razvidno iz slike 3, pa ne. Začelo se je snovanje enega (enotnega) evropskega trga, to je trgovinskega območja brez ovir za gibanje blaga, storitev, kapitala in ljudi, načrti za en evropski denar so pridobivali čedalje več podpore, oblikovana so bila t. i. »maastrichtska merila« za ekonomsko in denarno unijo.

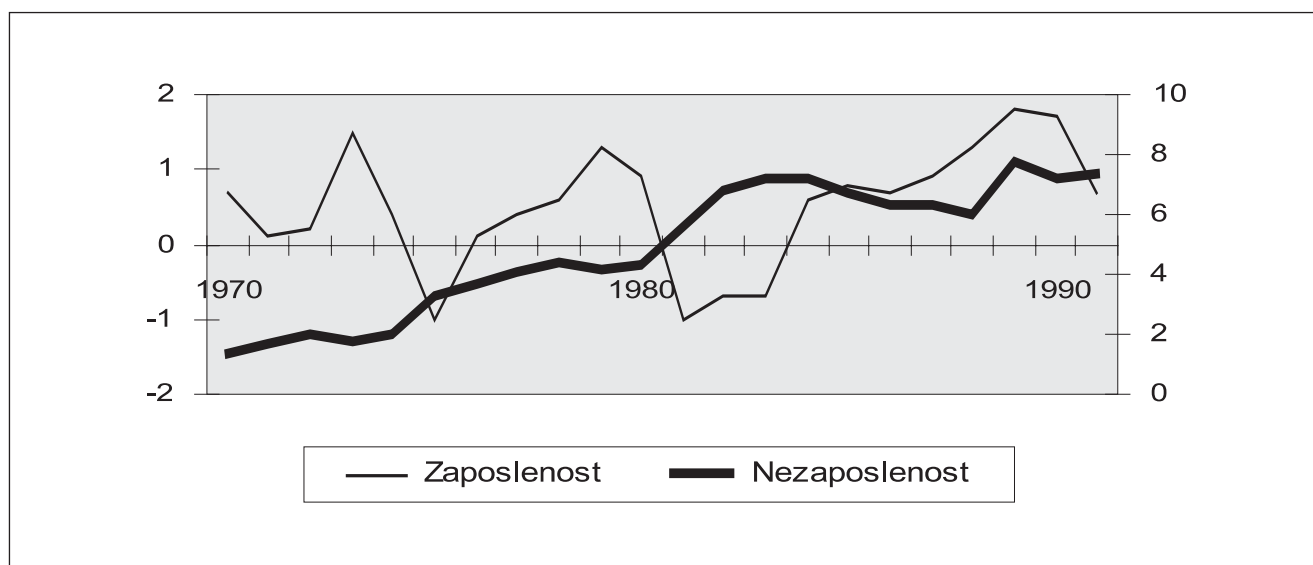
V drugi polovici sedemdesetih let se je okrepilo in utrdilo spoznanje, da ekonomske politike in ekonomske institucije zlate dobe ne ustrezajo več in jih je treba nadomestiti z monetarističnimi politikami in finančno ortodoksijo iz časa pred drugo svetovno vojno. Vzpon takih gledanj je doživel vrhunec leta 1979 z imenovanjem Paula Volckera za predsednika ameriških zveznih rezerv (centralne banke). Pod vplivom teh pogledov, ki so se hitro razširili po svetu tudi s pomočjo ameriške dominacije v mednarodnih organizacijah, so začeli izginjati še zadnji poskusi oživljanja politik, značilnih za zlato dobo. Osnovna beseda gospodarskega in političnega besednjaka je postala beseda reforma, spodbude za večanje učinkovitosti in konkurenčnosti pa so se povezovale z reformami na trgih dela.

Slika 2: Gibanje inflacije in stopenj rasti bruto domačega proizvoda najrazvitejših evropskih držav

Vir: International Financial Statistics (različne številke), Economic Survey of Europe (različne številke).

Slika 3: Stopnje rasti zaposlenosti (leva skala) in nezaposlenosti (desna skala) v najrazvitejših evropskih državah

Vir: Economic Survey of Europe (različne številke).

Vzhod: iz reform v zlom

Ob začetku sedemdesetih let so tektonski premiki svetovnih razsežnosti začeli spodkopavati tudi »drugi«, socialistični svet, ki je po drugi svetovni vojni vodil strategijo pospešene in avtarkične industrializacije. Že sredi šestdesetih let se je pokazalo, da so potrebne reforme in vključitev v svetovno gospodarstvo. Obseg in vsebina teh reform sta bila zavita v t. i. Brežnjevo doktrino, ki je v bistvu pomenila grožnjo z uporabo vojaške sile, kot se je na primer zgodilo na Češkoslovaškem leta 1968, če bi se pokazali znaki prevelike vneme po zahodnem revizionizmu. V zgodnjih sedemdesetih letih je ZSSR državam svojega bloka pokazala novo pot, ko se je lotila uvožno naravnane strategije rasti kot poskusa izboljšanja delovanja centralnoplanske ureditve za doseganje višje gospodarske rasti in višje življenjske ravni.

Že v tem desetletju se je pokazalo, da se socialistična gospodarstva niso sposobna tako dobro prilagoditi travmatičnim in kriznim razmeram, kot je to zmožel njihov kapitalistični tekmeč. Znaki gospodarskega nazadovanja v državah realnega socializma so bili vse bolj očitni, saj so se posledic konca zlate dobe lotevale z nekajletno zamudo v primerjavi z zahodnoevropskimi državami. Gospodarska rast ZSSR kot vodilne sile »drugega sveta« je bila iz petletke v petletko manjša. Potem ko je v šestdesetih letih gospodarska rast ZSSR dosegala skoraj 8 odstotkov letno, se je v prvi polovici sedemdesetih let znižala pod 6 odstotkov letno. Trend znižanja se je nadaljeval tudi v naslednjih obdobjih. V prvi polovici osemdesetih se je rast gibala med 3 in 4 odstotki, v drugi polovici 2 odstotka (Hobsbawm 2000, 393). Učinki naftne krize konec sedemdesetih so gospodarske težave poglobili, vendar z odlogom. Dejansko jih prvo obdobje soočanja Zahoda s kriznimi razmerami še ni pomembneje oplazilo. Pretresi so zaenkrat ostali še onstran njihovih meja. Na zaznane spremembe v svetu so se sicer odzvale z generacijo planov za obdobje 1976–1980, ki pa so merili tudi dolgoročneje cilje. Strateške usmeritve planov so poudarjale uravnotežen razvoj s posebnim poudarkom

na energetske kompleksu, tehnološko intenzivnih panogah, kmetijstvu in proizvodnji potrošnih dobrin. Planski organi so reševali probleme umestitve nove načrtovane gospodarske strukture v narodna gospodarstva in njihovo znotrajblokovsko sodelovanje.⁴ Kljub posebni skrbi za izvozno naravnane panoge je bila strategija vendarle obrambna, saj je bila usmerjena na zmanjšanje možnih vplivov iz mednarodnega gospodarskega okolja.

Jugoslavija se je na spremembe odzvala presenetljivo podobno. V dokumentu, s katerim je določila glavne smeri razvoja do leta 1985, je bila industrializacija nedvoumno postavljena v središče politike gospodarskega razvoja. Predvideno je bilo nadaljevanje intenzivnih strukturnih sprememb s hitrim razvojem zmogljivosti industrije in industrijske proizvodnje na podlagi izbranih prednostnih dejavnosti, tako tistih, ki jih tehnično-tehnološki razvoj sili k hitremu razvoju in za katere je značilna gonilna vloga v celotnem gospodarskem razvoju, kakor tudi tistih, ki s svojim razvojem zagotavljajo skladnost in stabilnost gospodarstva. V središče proizvodne usmeritve in razvojne politike so bili postavljeni proizvodnja energije, surovine in živil, transportne dejavnosti, proizvodnja strojev in trajnih potrošnih dobrin ter turizem.⁵ V mednarodnih gospodarskih odnosih je bilo poudarjeno prenašanje tehnologije in potrebnega obsega tujega kapitala v prioritete dejavnosti. Izkoriščali naj bi prednosti domačih surovin in zagotavljali stabilno oskrbo z uvozom manjkajočih vrst surovin ter hkrati zavarovali jugoslovansko gospodarstvo in družbeni sistem pred vplivi iz tujine. Takšno je bilo bistvo jugoslovanskega odgovora na notranjegospodarsko nestabilnost, ki so jo

⁴ Economic Survey of Europe. Part II. The five-year plans for 1976–1980 in the Eastern Europe and the Soviet Union. New York, United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1977, str. 1–2.

⁵ Temelj skupne politike dolgoročnega razvoja SFR Jugoslavije do leta 1985, Beograd, Zvezni izvršni svet, 1974, str. 34–55.

generirala gibanja industrijske in kmetijske proizvodnje oziroma neskladje med ekspanzijo predelovalnih zmogljivosti in zaostajanje surovinsko-energetskih panog.

Ocenjeno je bilo, da spremembe na mednarodnih trgih surovin, energije in hrane nisočasne in prehodne in da bodo morale razvite države, ki so svojo blaginjo zasnovale na naravnih virih drugih, prenašati nakopičeno tehnološko znanje na države v razvoju pod zanje ugodnimi pogoji, kar naj bi slednje dosegle tudi z vzpostavitvijo skupne politike do razvitih držav. Spremembe cen nafte in surovin pa so tvorice strategije prepričale o priložnosti za hitro aktiviranje domačih, lastnih zmogljivosti, v večjem opiranju na lastne sile so videli prvovrsten dolgoročni interes celotnega jugoslovanskega gospodarstva.

Obstajala pa je še druga razsežnost odgovora, ki je bila posledica neuspele »male reforme« oziroma »nove gospodarske ureditve« iz leta 1961 in »gospodarske reforme« iz leta 1965: namesto spogledovanja s trgovino in tržnim mehanizmom je bila nova smer uvajanje nove oblike administriranja, tokrat pod preobleko samoupravnega in dogovornega socializma oziroma »združenega dela« in »svobodne menjave dela«.

Konec zlate dobe se je prekrival tudi z začetkom otoplitve odnosov med blokoma, ki sta že kazala utrujenost zaradi oboroževalne tekme in sta vstopila v fazo sodelovanja. Veliko dejavnikov je bilo vpletenih v začetek detanta. Ključ za ponovno bližanje Zahoda in Vzhoda je bil prav gotovo na področju obrambe. Oboroževalna tekma vesil je postajala vedno bolj naporna. Bilo jo je čedalje težje ohranjati in upravičevati. Ocenjuje se, da so ZDA nosile okrog 60 odstotkov stroškov obrambe v okviru NATA, medtem ko je ZSSR v Varšavski pakt prispevala več kot 90 odstotkov (Aldcroft in Morewood 1995, 158). Poleg tega je na obeh straneh prihajalo do odločnega upora članic proti zviševanju prispevkov za obrambo. Vlade na obeh straneh Evrope so trdile, da bi tako početje ogrožalo življenjske standarde, kar je na Zahodu imelo politične posledice, na Vzhodu pa je grozilo s socialnimi nemiri. Simboli hladne vojne so zbledeli, začelo se je obdobje mirne koeksistence. Tako so se ZDA in SZ leta 1972 v okviru zgodovinskih pogajanj o razorožitvi (SALT I) dogovorile o omejitvi protibalističnih raket v svojih skladiščih jedrskega orožja. Dve leti kasneje so sledili nadaljnji sestanki vesil za sklenitev sporazuma SALT II. Poleti 1975 je detant dosegel svoj vrhunec z zaključkom Helsinškega sporazuma, ki je združeval 33 evropskih držav ter ZDA in Kanado. Z njim je bila potrjena poveljna razdelitev Evrope, tlakovana pot za izboljšanje medsebojnih odnosov, večanje gospodarskega sodelovanja in sodelovanja na področjih znanosti in tehnologije ter pri zmanjšanju trgovinskih ovir. Sporazum se je osredotočil tudi na človekove pravice, področje, ki je bilo za Vzhod zelo občutljivo, saj je bilo razumljeno kot pot za vmešavanje v notranje zadeve. Kot se je pokazalo pozneje, je prav neizvajanje tega dela sporazuma dalo odločilen zalet pri oblikovanju reformističnih gibanj v Vzhodni Evropi.

Otoplitev je prinesla tudi nove gospodarske in politične pasti (Aldcroft in Morewood 1995, str. 156). V obdobju

1970–1975 je vzhodnoevropski delež celotnega uvoza z Zahoda narasel s 25,7 na 35,6 odstotka, kar je imelo globoke posledice. Odpiranje Vzhoda Zahodu je potekalo sočasno z revolucijo cen in inflacijo na Zahodu, njihove posledice pa so se tedaj lahko prenašale tudi v vzhodna gospodarstva. Pozna osemdeseta leta so prinesla tudi občutno večanje njihove zadolženosti v trdi valuti, zato so morale namenjati ustrezno pozornost tudi različnim zahtevam zahodnih držav upnic. Tajna strategija Zvezne republike Nemčije od leta 1960 dalje je bila zvesti Nemško demokratično republiko v past dolgov, jo narediti bolj ubogljivo za domisleke iz Bonna in tako končno omogočiti ponovno združitev (Aldcroft in Morewood 1995, 157). Zahodna Nemčija je prevzela vodstvo v utiranju poti k detantu s svojo *Ostpolitik*, ki je skušala izboljšati odnose z Vzhodom. Do tedaj so edini formalni diplomatski odnosi med Bonnomo in Vzhodno Evropo na najvišji ravni potekali le z Moskvo. Vzhodna Nemčija je bila priznana le kot »sovjetska okupirana cona«, nova poljska poveljna meja na liniji Odra-Nisa pa je bila sporna točka. Leta 1969 je liberalnejši in prilagodljivejši zahodnonemški zunanji minister Willy Brandt postal kancler in stvari so se zares začele odvijati. Leta 1970 je Bonn z Moskvo podpisal sporazum o spravi. Sledila je normalizacija odnosov s Poljsko, Bolgarijo in Češkoslovaško ter najpomembnejše – z Vzhodno Nemčijo. Sporazum iz leta 1972 je formaliziral odnose med obema Nemcijama, leto kasneje pa sta bili obe sprejeti v Združene narode. Tok uradnih priznanj Vzhodne Nemčije s strani zahodnih držav je dosegel svoj vrh aprila 1974 z vzpostavitvijo diplomatskih odnosov z ZDA.

Za Vzhodno Evropo kot celoto je preusmeritev na Zahod zahtevala veliko večjo interakcijo s svetovnim gospodarstvom kot prej; če so hoteli plačati uvoz z Zahoda s trdimi valutami, so morali povečati izvoz na Zahod. Kot se je izkazalo, zahodna tehnologija ni bila primerno izrabljena v socialističnih proizvodnih procesih, zato so vzhodnoevropske dobrine ostale nekonkurenčne na svetovnem trgu. Kakor koli, zahodna tržišča so se izkazala kot nedovzetna za potrebe vzhodnega izvoza. Zahodna Evropa je od leta 1970 do 1980 na evropski Vzhod več izvozila, kot je iz njega uvozila. Potem so sledila štiri leta, ko je Vzhod več izvažal v Evropo, kot je iz nje uvažal, od leta 1987 dalje pa so se spet vzpostavila stara razmerja.

Do poznih sedemdesetih se je Vzhodna Evropa soočala z naraščajočimi problemi plačilne bilance, ki so najprej zahtevali brzdjanje uvozne naravnane strategije rasti, kasneje pa so vse skupaj zavrgli. ZSSR je na začetku izkazala pripravljenost ščititi svoje vzhodne zaveznice pred pustošenjem cen nafte, vendar pa je bilo ta prijazen odnos vedno težje ohranjati, saj se je tudi sama soočila s problemom kljubovanja počasnejši gospodarski rasti. Težave Vzhodne Evrope so ležale tudi v kmetijskem sektorju, ki je regijo silil k velikemu uvozu hrane z Zahoda ter tako še poslabšal situacijo v plačilni bilanci. Padanje življenjskega standarda je bila neizogibna posledica, z njo pa je prišla tudi prenovljena potreba po reformah.

Dokler je trajal, je detant na splošno vodil k manjši represiji, to pa zaradi spoznanja, da lahko strogi ukrepi proti prebivalstvu negativno učinkujejo na tok zahodnih posojil. NDR je na primer tolerirala obiskovalce iz druge Nemčije (3,5 mio. obiskov leta 1980), čeprav je previdno omejevala potovanja v nasprotni smeri. Poljska, ki je zelo cenila uvozno naravnano rast, si je izrazito prizadevala za mednarodni ugled, prav tako Madžarska. Romunija, ki je bila pod nadvlado avtoritarne družine Ceausescu, ni bila pripravljena spremeniti svojega načina in zlorabe človekovih pravic so se nadaljevale. Namesto tega se je premeteno proglasila za »socialistično državo v razvoju«, kar ji je prineslo članstvo v GATT-u leta 1971 ter sprejetje v IMF 1972. Poleg tega ji je novi status omogočil izkoriščanje ugodnosti, ki jih je Evropska skupnost namenjala državam v razvoju (Aldcroft in Morewood 1995, 159).

Obe strani sta imeli motive za poglobljanje detanta. Zahod je upal, da bo njegova podpora vodila do pozitivnih reform – kot je povzeto v zahodnonemškem *Wandel durch Annäherung* –, medtem ko je Vzhod zahodno pomoč videl kot način odlaganja reform in sprememb (»reformna substitucija«) z zviševanjem življenjskega standarda. Upor poljskih delavcev decembra 1970 je postal šokantno opozorilo vzhodnoevropskim voditeljem, kakšne so lahko morebitne posledice zanemarjanja potreb prebivalstva. Tako je postalo ključno zagotavljanje zadostne zaloge potrošniških dobrin, po katerih je povpraševanje naraščalo. Sovjetski petletni načrt 1971–1975 je tako znan po tem, da je prvič dal prednost proizvodnji potrošnih dobrin. Sovjetskemu zgledu so sledile druge članice njenega bloka, ki so v ospredje rinile izboljšanje kulturnega in materialnega življenjskega standarda prebivalstva. Bolgarski voditelj je priznal (Aldcroft in Morewood 1995, 159), da se je spreobrnil k »skrbni za človeka« in torej k »polnejši zadovoljivji naraščajočih materialnih in duhovnih potreb prebivalstva«, zato je novi bolgarski plan predvideval 50-odstotno povečanje proizvodnje potrošnih dobrin, zvišanje minimalne plače ter ukrepe za odpravo primanjkljajev v »določenih temeljnih trgovskih skupinah«. Poljska, prizorišče nedavnih nemirov, se je čutila prisiljeno prekašati druge, zato se je vlada obvezala, da bo zagotavljala neprekinjeno rast potrošnje ter nenehno izboljševanje življenjskih, socialnih in kulturnih razmer prebivalstva (Aldcroft in Morewood 1995, 159). Poleg tega so upali, da bo večja dostopnost potrošnih dobrin prepričala delavce, da izboljšajo produktivnost.

Za ZSSR je sprostitve vzhodno-zahodnih napetosti pomenila tudi dobrodošel dostop do zahodne tehnologije in znanja, neposredno in posredno prek drugih članic vzhodnega bloka, še posebej Vzhodne Nemčije. Zato je spodbujala druge članice bloka k razvijanju trgovinskih povezav z Zahodom, saj je v tem videla način za izboljšanje kvalitete njihovih izdelkov, namenjenih za izvoz v ZSSR. Še posebej tesne gospodarske vezi so se oblikovale z Zahodno Nemčijo. Zvezna republika je v Vzhodni Evropi videla združen trg za svoj izvoz. Sredi sedemdesetih let je to območje uvozilo skoraj četrtino zahodnonemškega izvoza železarske in jeklarske industrije in je s tem blažilo nemške

težave zaradi recesije. Do sredine osemdesetih let je imela Zahodna Nemčija večji obseg trgovine z vzhodnoevropskimi državami kot katera koli druga zahodna država.

ZDA niso nikoli sprejele sovjetske prevlade v Vzhodni Evropi, ameriške poveljne politike pa so skušale promovirati samoodločbo v regiji. Doseganje le-te z vojaškimi sredstvi pa je pomenilo nesprejemljivo tveganje vzajemno zagotovljenega uničenja obeh velesil in njunih zaveznikov z jedrskim holokavstom. Namesto tega je Washington sprejel skrivno politiko, ki bi postopoma uničila sovjetski železni prijem nad Vzhodno Evropo, tako da je favoriziral katero koli silo v bloku, ki bi uvajala bolj liberalne domače politike in bi kakor koli rahljala svojo podrejenost ZSSR. V to kategorijo sta sodili Madžarska in Poljska, kasneje tudi Romunija. Američani so izbirali države, ki so jim podeljevali najboljše ugodnosti kot obliko diferenciacije na področju gospodarskega sodelovanja. Poljska je tak status dobila leta 1960 in ga izgubila leta 1982 zaradi uvedbe naglega sodišča. Sledili sta Romunija leta 1975 in Madžarska 1978. ZDA so postopno, selektivno in v omejenem obsegu odpravljale določene prepovedi izvoza dobrin in tehnologije v socialistične države ter jih zalagale s posojili za uvoz ameriških proizvodov in pridelkov. Ta strategija »sprememb skozi trgovino« kratkoročno sicer ni obrodila veliko sadov, vendar pa je čez čas prispevala k padcu socializma v Vzhodni Evropi.

Vzhodnoevropske valute so bile nekonvertibilne, zato so vzhodne države uvoz financirale s posojili zahodnih državah, njihovih bank in včasih samih dobaviteljev. Zadolženost šestih vzhodnoevropskih držav (brez ZSSR in Albanije) je s 6,1 mrd. dolarjev leta 1971 zrasla na skoraj 14 mrd. leta 1979. Medtem ko so na Zahodu trpeli recesijo, so postali bolj naklonjeni dajanju izvoznih kreditov Vzhodni Evropi. Obrestne mere, nižje od stopnje inflacije, so dolžnike na drugi strani ograde spodbujale k večanju porabe in uvoza z Zahoda. Bolgarske in češke stopnje zadolženosti so bile manj izrazite kot ostale, saj nista dovolj aktivno sodelovali v uvozno naravnani strategiji rasti in sta rajši bolj intenzivno trgovali z vzhodnim blokom in tretjim svetom.

Zahodne finančne institucije so kreditirale Vzhod tudi zaradi prepričanja, da bi ob nastopu plačilnobilančnih težav v kakšni vzhodni državi blok takoj solidarno ponudil pomoč, predvsem pa bi SZ imela vlogo poroka v skrajni sili (teorija dežnika). Toda ko je Poljska, ki je imela več let praktično neomejen dostop do posojil zahodnonemških bank, zašla v težave, je bila sovjetska politično motivirana finančna podpora zgolj kaplja v morje (Aldcroft in Morewood 1995, 161).

Naraščajoča potreba Vzhodne Evrope po uvozu naprednih zahodnih tehnologij je temeljila na več dejavnikih. Do sedemdesetih let so bili viri, na katerih je temeljil pretekli razvoj, v glavnem izčrpani. Modernizacija gospodarstva pelje v ospredje nove panoge, ki zahtevajo vedno bolj razvito tehnologijo. Ekstenziven razvoj zato ni bil več resna možnost. V obdobju 1970–1975 se je uvoz zahodne tehnologije v vzhodnoevropskih državah podvojil. V obdobju 1970–1982 je ZSSR pritegnila med 30 in 40 odstotkov uvoza

zahodne tehnologije, članice njenega bloka pa so prevzele okoli 30 odstotkov (Aldcroft in Morewood 1995, 163).

Za Zahodno Evropo so bile posledice višanja cen nafte hude. Kazale so se v dvoštevili inflaciji ter naraščajočih plačilnobilančnih problemih, recesiji. Medtem ko se je po prvem naftnem šoku 1973 zahodnim gospodarstvom vendarle uspelo obdržati na nogah, to ni veljalo za Vzhodno Evropo, z izjemo Jugoslavije, ki jo je sicer prav tako prizadela visoka inflacija ter visoka nezaposlenost (uradno 833 000 do leta 1981). Bolj odprto jugoslovansko gospodarstvo se je z inflacijo začelo soočati že v zgodnjih šestdesetih letih, problem pa je postal posebej pereč v obdobjih 1973–1975 ter 1978–1979. V sedemdesetih letih je ostali del Vzhodne Evrope na videz užival stabilnost cen, čeprav so se inflacijski pritiski občasno pojavili, še posebej na Madžarskem in na Poljskem. Seveda je obstajal pomemben element prikrite inflacije, ki ni bila vidna v uradnih številkah. Toda Vzhodna Evropa kot celota ni mogla popolnoma ubežati okužbi z inflacijo, kar je močno povečalo stroške uvožene zahodne tehnologije. Kot je bilo slikovito zapisano (Aldcroft in Morewood 1995, 166), »je Poljska tedaj uvažala inflacijo z vsakim strojnimi orodjem ali gnojilom, kupljenim na Zahodu«.

Glavni razlog, zakaj je večina vzhodnoevropskih držav lahko tako mirno ignorirala prvi naftni šok, je bil ta, da je v veliki meri njihove energetske potrebe lahko zadovoljila ZSSR z zelo ugodnimi cenami. Bukareška formula je sovjetske cene fiksirala za obdobje petletke. Cene so temeljile na povprečju svetovnih cen v zadnjih petih letih. Tako so v obdobju 1971–1975 veljale za sovjetske zaveznice cene, ki so odražale prejšnje stabilne svetovne pogoje, ne pa obstoječe situacije. Po nekaterih ocenah je Vzhodna Evropa uživala kar 60 odstotkov nižje cene.

Češkoslovaška je bila še na boljšem, saj je 1966 privolila, da ZSSR priskrbi stroje, opremo in jeklene cevi v vrednosti okrog 500 mio. dolarjev, ta pa je Češkoslovaški v zameno obljubila 60 mio. metričnih ton nafte po fiksni ceni v sedemdesetih letih. Bolgarija, katere energetske uvozne zahteve je skoraj v celoti pokrivala ZSSR, je izkoristila situacijo in sovjetsko nafto preprodajala Zahodu. Ta ugodna cenovna situacija pa ni bila brez problemov na dolgi rok. Medtem ko je bila Jugoslavija zaradi spiralnih naftnih cen prisiljena razviti svoje lastne premogovne in hidroelektrične vire, to preostalega dela Vzhodne Evrope ni odvrnilo od zamenjave premoga z oljem in veliko brezno energetske učinkovitosti med Vzhodom in Zahodom je ostalo. Vzhodne države so tako povečale odvisnost od uvoza energije (razmerje med neto uvozom energije in primarno energetsko potrošnjo) z 11 odstotkov leta 1970 na 24,4 odstotka leta 1980 (Aldcroft 1993, 258).

Sprva je breme povišanih cen energije nosila ZSSR, vendar je z letom 1975 to politiko začela spreminjati z upoštevanjem preteklega gibanja cen nafte na svetovnem trgu, kar je prizadelo Madžarsko, Vzhodno Nemčijo, Bolgarijo in tudi Češkoslovaško. Vse te države so tudi morale povečati izvoz v ZSSR.

Od sredine sedemdesetih let so se vzhodnoevropskim državam občutno poslabšali trgovinski pogoji, ne le v odnosih z Zahodom, temveč tudi v odnosu z ZSSR. Na Češkoslovaškem so cene sovjetskih surovin in goriv rastle veliko hitreje kot cene njihove lastne strojne opreme, medtem ko je 1983 Vzhodna Nemčija imela trgovinski deficit z ZSSR v velikosti 4,2 mrd. dolarjev. Trpeti je začela domača poraba, čutilo se je pomanjkanje potrošniških dobrin, najbolj očitno na Poljskem in v Romuniji, ravno takrat, ko je domače povpraševanje potrošnikov naraščalo (Aldcroft in Morewood 1995, 168).

Proti koncu sedemdesetih je postajalo jasno, da se je vzhodnoevropski poskus, doseči višjo rast in boljše življenjske standarde skozi »zahodnjaško strategijo«, slabo končal. Posledice so se pokazale v velikih dolgovih v trdih valutah, kar je bil nov in nezaželen razvoj dogodkov. Šest držav je tako povečalo svoje dolgove od 4 mrd. dolarjev leta 1970 na 58 mrd. dolarjev leta 1980.

Sovjetska invazija na Afganistan leta 1979 in dogodki na Poljskem, ki so sledili, so spet navlekli oblake hladne vojne, tokrat na finančne trge. Nova posojila niso bila več radodarna kot v preteklosti, pojavil se je dvom o sposobnosti Vzhoda, da z izvozom ustvari zadostne količine trdih valut in redno poravnava svoje obveznosti. Zahodni izvoz v Vzhodno Evropo je padel, pritek industrijskih in potrošnih dobrin je strmo padal. Poljska je bila najizrazitejši primer. Leta 1977 je njen kumulativni plačilnobilančni primanjkljaj znašal 12,8 mrd. dolarjev in je bil enak triinpolletnemu zaslužku v trdih valutah (Aldcroft in Morewood 1995, 168). Upanje, da bi prihodnji izvozni zaslužki kakor koli spremenili razmere, se je zmanjšalo. Gospodarska rast je v letih 1981 in 1982 silno nazadovala. Proti koncu 1981 je Poljski sledila Romunija, ki je hotela reprogramirati svoje zapadle dolgove v višini 4 mrd. dolarjev obveznosti. Na drugi strani pa se Vzhodna Nemčija ni otepala s podobnimi težavami, saj se je mreženje Zahodne Nemčije pokazalo kot kratkoročna rešitev, ki je vplivala celo na večanje trgovinske menjave med državama. Zato se je tudi ohranjala vzhodnonemška gospodarska rast. Tudi Bolgarija se je v teh letih rešila najhujšega in je uspela poplačati zapadle dolgove. Romunija je dolgove reprogramirala sredi leta 1982. Odločila se je tudi za politiko hitrega odplačevanja in je do leta 1985 zmanjšala obseg dolgov z 9,6 mrd. na 6 mrd. dolarjev, predvsem z zmanjševanjem uvoza in večanjem izvoza na račun omejevanja porabe domačih zalog hrane in porabe energije. Z izjemno strogo politiko silovitega omejevanja domače porabe so znižali življenjski standard na najnižjo raven po drugi svetovni vojni.

Vzhodna Evropa je plačala še en davek svoje uvozne naravnane strategije v sedemdesetih letih. To je bilo zemanjanje kmetijstva, kar je povzročilo nezmožnost, da bi zadostili potrebe prebivalstva po hrani. To se je najbolj razkrilo v povečanem uvozu žita z Zahoda, kar je neizogibno poslabšalo plačilnobilančne razmere. V obdobju 1970–1985 je nekaterim državam uspelo dvigniti stopnje porabe hrane na prebivalca, kar pa ni veljalo za Poljsko po letu 1980 ali Romunijo.

V sedemdesetih letih je socialistično potrošništvo uspelo odvrniti prebivalstvo od političnih vprašanj. Televizija, hladilniki in pralni stroji so bili vsakomur dostopni, vendar pa so bile te razmere nevzdržne, saj so temeljile na pritoku zahodnih posojil. Ko so ta usahnila, je nastopilo pomanjkanje potrošnih dobrin po vsej Vzhodni Evropi. To je bila neizogibna posledica »zategnjene pasu«, ki je sledila neuspehom uvozno naravnane gospodarske rasti. Vse to pa se je odražalo tudi v naraščanju črnih trgov in njihovega prepletanja z uradnim gospodarstvom.

Podobno kot je konec zlate dobe popolnoma presenetil zahodni svet, je bilo popolno presenečenje tudi zlom socializma, kar se odkrito kaže v poročilu Komisije OZN za Evropo in Severno Ameriko: »Izjemni – in dodati moramo, povsem nepričakovani – dogodki v Vzhodni Evropi in Sovjetski zvezi leta 1989 pomenijo najpomembnejšo prelomnico v evropski zgodovini po drugi svetovni vojni. Večina ljudstev Vzhodne Evrope je dala jasno vedeli (tako ali drugače), da želijo radikalne in odločne spremembe v načinih urejanja njihovih političnih in gospodarskih zadev.«⁶

V osemdesetih letih so gospodarski teoretiki in ekonomisti veliko razpravljali o tem, ali je socializem mogoče reformirati in ga obdržati pri življenju. Nekateri so menili, da sta si kapitalizem in socializem v marsičem podobna, zato bi bilo socializem mogoče reformirati na podoben način, kot se je reformiral kapitalizem v štiridesetih letih dvajsetega stoletja. Drugi pa so menili, da socializma ni mogoče preoblikovati. Pokazalo se je, da so imeli prav slednji. Perestrojka, ki se je začela v ZSSR v drugi polovici osemdesetih let, je gospodarsko življenje do konca ohromila. Uničila je stare mehanizme, ki so poganjali gospodarstvo, ne da bi poskrbela za njihovo nadomestilo. Posledica je bila nazadovanje življenjske ravni in popolna anarhija. Leta 1989 prvič po uvedbi planskega gospodarstva ZSSR ni imela petletnega plana (Hobsbawm 2000, 487). Gospodarska in politična nemoč ZSSR je imela za posledico razpad njenega imperija. Začela je Estonija, ki je svojo neodvisnost razglasila leta 1988. Sledila je Poljska in še druge države. S propadom ZSSR in realnega socializma se je končal poskus gospo-

darske ureditve, ki je temeljil na državni in družbeni lastnini, državnem planiranju in upravljanju proizvodnje ter menjave. Prihodnost so začele iskati v politični demokratizaciji, tržnem gospodarstvu in zasebni lastnini.

Literatura

1. Aldcroft, Derek H. (1993). *The European Economy 1914–1990*. 3rd edition. London: Routledge.
2. Aldcroft, Derek H. and Steven Morewood (1995). *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Aldershot: Edward Elgar.
3. *Economic Survey of Europe in 1971. Part I: The European Economy from the 1950s to the 1970s*. New York: United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1972.
4. *Economic Survey of Europe in 1975. The European Economy in 1975*. New York: United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1976.
5. *Economic Survey of Europe in 1991–1992*. New York: United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1992.
6. International Financial Statistics (različne številke)
7. *Economic Survey of Europe. Part II. The five-year plans for 1976–1980 in the Eastern Europe and the Soviet Union*. New York: United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1977.
8. *Economic Survey of Europe in 1989–1990*. New York: United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1990.
9. Hobsbawm, Eric (2000). *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
10. Maddison, Angus (2003). *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: Development Centre of the Organisation.
11. Rostow, W. W. (1978). *The World Economy. History and Prospect*. Austin & London: University of Texas Press.
12. *Temelj skupne politike dolgoročnega razvoja SFR Jugoslavije do leta 1985*. Beograd: Zvezni izvršni svet, 1974.

⁶ Economic Survey of Europe in 1989–1990. New York, United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva, 1990, str. 5.